

Comparing the effectiveness of face-to-face and virtual citizenship education on political, civic and social behaviors of students Elham Irannezhad¹, Ali Mehdad², Mohsen Golparvar³¹ PhD Student, Department of psychology, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.² Associate Professor, Department of psychology, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.³ Associate Professor, Department of psychology, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran.**Abstract**

This research was conducted with the aim of comparing the effectiveness of face-to-face and virtual education of the comprehensive package of citizenship education on the political, civic, and social behaviors of students. The experimental method was with a four-group design, including two experimental and control groups (face-to-face and virtual) and with a pre-test, post-test and two-month follow-up design. Among the students of Isfahan city in the winter of 1401 and spring of 1402, 25 people were selected for each group and randomly replaced in 4 groups. Citizenship education was conducted in 5 sessions of 90 minutes in person for one group and virtual for another group. The data were analyzed with the help of variance analysis of repeated measures and Bonferroni's post hoc test in SPSS software version 26. The findings of this research showed that face-to-face and virtual education was effective on students' political, civic, and social behaviors and increased these behaviors. There was only a significant difference between the behavioral outcomes of face-to-face and virtual education of political and civil citizenship ($p < 0.01$ or $p < 0.05$). In other dimensions, there was no significant difference between the consequences of the behaviors resulting from the two educational methods.

Keywords: citizenship, civil, comprehensive citizenship education package, Face-to-face, political, social, students, Virtual.

اثربخشی آموزش حضوری و مجازی بسته جامع آموزش شهروندی بر رفتارهای سیاسی، مدنی و اجتماعی دانشجویانالهام ایران‌نژاد¹، علی مهداد²، محسن گل‌پرور³

دانشجوی دکتری روانشناسی تربیتی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

دانشیار، گروه روانشناسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

دانشیار، گروه روانشناسی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

چکیده

این پژوهش با هدف مقایسه اثربخشی آموزش حضوری و مجازی بسته جامع آموزش شهروندی بر رفتارهای سیاسی، مدنی، اجتماعی دانشجویان انجام شد. روش آزمایشی با طرح چهار گروهی، شامل دو گروه آزمایش و گواه (حضوری و مجازی) و با طرح پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری دو ماهه بود. از میان دانشجویان شهر اصفهان در زمستان 1401 و بهار 1402 به روش انتخاب نمونه تصادفی از میان داوطلبان شرکت کننده در پژوهش، برای هر گروه 25 نفر، گزینش و به صورت تصادفی در 4 گروه جایگزین شدند. آموزش شهروندی در 5 جلسه 90 دقیقه‌ای به صورت حضوری برای یک گروه و به صورت مجازی برای گروهی دیگر اجرا شد. داده‌های به کمک تحلیل واریانس اندازه‌های مکرر و آزمون تعقیبی بونفرونی در نرم افزار SPSS نسخه 26 تحلیل شدند. یافته‌های این پژوهش نشان داد، آموزش حضوری و مجازی بر رفتارهای سیاسی، مدنی، اجتماعی دانشجویان مؤثر بود و باعث افزایش این رفتارها شد. تنها بین پیامدهای رفتاری حاصل از آموزش حضوری و مجازی شهروندی سیاسی و مدنی تفاوت معنادار بود ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$). در دیگر ابعاد تفاوت معناداری بین پیامدهای رفتارهای حاصل از دو شیوه آموزشی دیده نشد.

واژه‌های کلیدی: اجتماعی، بسته جامع آموزش شهروندی، دانشجویان، حضوری، سیاسی، شهروندی، مدنی، مجازی.

مقدمه

هر چند منشور حقوق بشر و شهروندی کوروش بزرگ، مبانی ابتدایی شهروندی را بنا نهاد، اما واژه شهروندی نخستین بار در اعلامیه 26 اوت 1132 فرانسه به کار رفت و در ایران در سال 1333 وارد نظام حقوقی شد (Ahmadi, Porahmad & Hatami nezhad, 2014). پژوهش‌های تجربی نشان می‌دهند، رعایت نکردن اصول شهروندی پس از گذشت سال‌ها، هنوز از مشکلات مهم کشور می‌باشد. مردم کشور ما آگاهی زیادی از حقوق و مسئولیت‌های شهروندی خود نداشته و در رعایت اخلاق شهروندی ضعیف هستند. غفلت از آموزش شهروندی، باعث فقر در هویت اجتماعی و مدنی شده و افراد را گرفتار نگرش‌های ضد اجتماعی، خلاف‌کاری، سرکشی و به دنبال آن آسیب‌های اجتماعی کرده است (Bahrami, tag & Amiri, 2016) و مشکلاتی مانند: بی‌توجهی به سلامت دیگران، نبود حس مسئولیت و همکاری اجتماعی، بی‌توجهی به حقوق دیگران، سد معبر، مصرف بی‌رویه انرژی، افزایش داشته است (Arayesh & TaghSheikhi, 2020).

شهروندی یکی از سازه‌های اصلی سیستم‌های سیاسی و اجتماعی مدرن است (Qian, 2020). در فرهنگ لغت انگلیسی، واژه شهروندی به معنای القای رفتار اجتماعی مطلوب، با توجه به ارزش‌های جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنیم تا شهروندان خوبی شکل بگیرند (Al-Qatawneh, Alsalhi, Eltahir, 2019). شهروندی در نظریه کلاسیک Marshall (1950)، به نقل Neequaye-Kotey (2023)، دارای سه بعد مدنی (حقوق مورد نیاز برای اعمال آزادی فردی مانند: آزادی اندیشه، ایمان، گفتار و حقوق مالکیت)؛ سیاسی (حقوق مورد نیاز برای مشارکت در اعمال قدرت سیاسی، مشارکت در نهادهای قدرت، انتخابات و رای دادن)؛ و اجتماعی (رفاه و امنیت اقتصادی، و میراث مشترک جامعه) است (Neequaye-Kotey, 2023; Qian, 2020).

شهروندی سیاسی معطوف به حقوق سیاسی شامل عدالت طبیعی (عدالت رویه‌ای) در حقوق است، به حق مشارکت در اعمال قدرت سیاسی، مشارکت در نهادهای

قدرت و رای دادن و شرکت در انتخابات، حقوق متهمان، از جمله حق محاکمه عادلانه، اجرای مراحل قانونی، حق جبران خسارت یا درمان قانونی، و حقوق مشارکت در جامعه مدنی و سیاست مانند آزادی گردهمایی، حق درخواست، حق دفاع از خود و حق رأی است (Ahmadi et al., 2014; Qian, 2020 & Bahrami et al., 2016).

بعد مدنی شهروندی، به وظایف و حقوق فرد به عنوان شهروند یک دولت اشاره دارد (Al-Sabeelah, Alraggad & Abou-Ameerh, 2015). حقوق مدنی شامل تضمین زندگی و ایمنی مردم است. جلوگیری از تبعیض جنسیتی، نژادی، ملیتی، رنگ، سن، وابستگی سیاسی، قومیت، طبقه اجتماعی، دین و معلولیت است و تضمین حقوق فردی مانند حریم خصوصی و آزادی اندیشه، بیان، دین، روزنامه‌ها، اجتماعات و حرکت است و حقوق لازم برای اعمال آزادی فردی مانند آزادی شخصی، آزادی اندیشه، ایمان و گفتار و حقوق مالکیت است. مشارکت سیاسی و مدنی در راستای یکدیگر قرار دارند و رابطه تنگاتنگی با هم دارند. تفاوت در سطح ارتباط و مشارکت است که در حوزه سیاسی روابط عمودی و در سطح دولت و ملت ولی در حوزه مدنی روابط افقی و بین افراد جامعه است (Nieuwelink & Marshall, 2021). شهروندی اجتماعی به گفته Marshall (1950)، شامل تمام محدوده حق رفاه و امنیت اقتصادی تا حق اشتراک کامل در میراث اجتماعی و زندگی یک موجود متمدن مطابق با استانداردهای حاکم بر جامعه است. و حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بشر، مانند حق تحصیل، مسکن، برخورداری از استاندارد مناسب زندگی، سلامتی، حقوق قربانیان و حق علم و فرهنگ هستند (Qian, 2020; Bahrami et al., 2016; Ahmadi et al., 2014).

در قرن 21، شهروندی نه تنها به دانش شهروندان از حقوق خود، بلکه به خواست آنها برای مشارکت به طور مستقل اشاره دارد، به طوری که تصمیم و رفتار آنها همیشه بازتاب بایدهای اخلاقی، عدالت اجتماعی و کرامت انسانی باشد. ویژگی شهروندی نشان دهنده پیوند یا رابطه‌ای است که بر اساس بایدهای اخلاقی در رفتار شهروندان تجسم یافته است (Al-Qatawneh et al., 2019). بر این اساس

آغاز شود. که البته به معنی رد این حقیقت نیست که آموزش شهروندی در بزرگسالی نیز تا اندازه زیادی می‌تواند مؤثر باشد (Bonnesen, 2020). در چنین بیانی، دانشجویان دانشگاه نیز به دلیل نقش‌های پیش‌بینی‌شده در آینده، به عنوان شهروند و فردی فعال در محیط‌های اجتماعی، کاری، تحصیلی و حتی سیاسی و اقتصادی، می‌توانند از زمره مخاطبین هدف مهم برای آموزش شهروندی باشند (Telešienė, Pauw, Goldman and Hansmann, 2021). مفید بودن آموزش شهروندی، در پژوهش‌هایی در سرتاسر دنیا مورد تأکید قرار گرفته‌است. برای نمونه مشخص شد، آموزش شهروندی بر میزان مشارکت سیاسی جوانان اثر معنادار دارد (Pontes, Henn and Griffiths, 2019). افزایش مهارت‌های مدنی، افزایش مشارکت سیاسی را نیز به دنبال دارد (Mühleck & Hadjar, 2023؛ و Siregar & Kemala, 2023).

با توجه به پیشرفت‌های فناوری و ورود دنیای مجازی به همه عرصه‌های زندگی نیاز است، مشارکت شهروندی به صورت آنلاین هم مورد توجه قرار گیرد. یکی از ماندگارترین و مهم‌ترین آثار دسترسی به وب، تأثیری است که بر مشارکت مدنی، به ویژه در میان کسانی که از آن به عنوان ابزاری برای ارتباط استفاده می‌کنند، می‌گذارد. توانایی پیوسته به شبکه‌های اطلاعاتی در حال گسترش، پیوند با گروه‌های جدید، شرکت در فعالیت‌های مدنی آنلاین (و آفلاین) که زمانی فراتر از محدوده زندگی روزمره بود، اکنون در بطن زندگی افراد قرار گرفته‌اند (Albanesi, Prati, Rossini, 2022؛ Guarino and Cicognani, 2023؛ Choi, Marquart, Ohme and Möller, 2020؛ Glassman & Cristol, 2017). در پژوهش‌ها مشخص شده که نوشتن و پست گذاشتن در وبلاگ‌ها و بیان نظرات، پیش‌بینی‌کننده مشارکت سیاسی آنلاین و آفلاین هستند (Brett, 2017). و از سوی دیگر آموزش هم باید به هر دو دنیای واقعی و مجازی توجه داشته باشد. توجه به تفاوت‌های آموزش حضوری و مجازی و نیاز روز افزون به گسترش تجارب و استانداردهای آموزش مجازی و در عین حال

شهروند خوب به کسی گفته می‌شود که از هویت اصیل برخوردار و دارای ویژگی‌هایی مورد انتظار جامعه باشد و به پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی آن جامعه احساس وابستگی کرده و اطمینان داشته باشد، ساختاری حقوقی کارآمدی، حقوق او را تضمین می‌کند که مایه حس مسئولیت در او شده و سبب مشارکت آگاهانه برای اداره جامعه‌اش می‌شود. بنابراین شهروند خوب و موثر، شهروندی خواهد بود که بین دو سوبه حق و مسئولیت، تعادل و توازن برقرار کند. نکته با اهمیت در حوزه شهروندی مدرن آن این است که چون درک افراد از حقوق و مسئولیت‌های شهروندی می‌تواند، متفاوت و یا حتی مخالف باشد، برقراری چنین تعادلی نیازمند آموزش است (Salami, 2020). آموزش شهروندی مفهومی چندبعدی، برای آماده‌سازی جوانان برای پذیرش نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان به عنوان شهروند است. آموزش شهروندی از نظر یونسکو شامل سه موضوع مهم: 1) آموزش حقوق شهروندی و انسانی به مردم با تفهیم اصول و نهادهای یک حکومت، یک کشور یا یک ملت؛ 2) یادگیری قضاوت فردی و روحیه انتقادی و 3) به دست آوردن احساس مسئولیت فردی و اجتماعی است (Petrakaki, Hilberg, and Waring, 2021). آموزش شهروندی تدارک فرصت‌های کسب دانش و آگاهی، داشتن نگرش و تقویت توانمندی‌هایی است که فرد را در تعامل مؤثر با دیگر افراد جامعه، برای مشارکت در زندگی سیاسی و اجتماعی یاری می‌رساند (Granados-Sánchez, 2023). مسلماً هیچ شخصی خود به خود شهروند محسوب نخواهد شد و تنها در صورتی می‌توان از وجود شهروند سخن گفت که فرد در یک پروسه زمانی، از راه آموزش‌های رسمی و غیررسمی به شهروند تبدیل شده باشد (Gisewhite, 2023). بر اساس نظریه‌های رشد شناختی، در مرحله عملیاتی، کودکان 11 سال به بالا می‌توانند از منطق، برای حل مشکلات، مشاهده جهان پیرامون و برنامه ریزی برای آینده استفاده کنند. همچنین، آنها می‌توانند مفاهیم انتزاعی، مانند صداقت، وطن و عدالت را درک کنند (Al-Qatawneh et al., 2019). از بعد عملی، آموزش واقعی شهروندی باید از سنین پایین و در متن آموزش‌های خانوادگی و مدارس

از نظر دور داشته شود. چالش سود و زیان‌ها برای دو رویکرد آموزش حضوری و مجازی در متن توجه به تفاوت‌های فردی، ضرورتی آشکار است که لزوم دسترسی به بسته‌های آموزشی حضوری و مجازی به طور همزمان، برای پوشش دادن طیف گسترده‌تری از افراد با ترجیحات مختلف را به خوبی نشان می‌دهد. در پژوهش Kazemi & HasaniBagheri (2022) مشخص شد، بین میزان آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی (سیاسی، اجتماعی و مدنی) و فرهنگ شهروندی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. با توجه به جستجوی انجام شده که در آن پژوهشی که بر رفتارهای شهروندی سیاسی و مدنی تمرکز داشته باشد، یافت نشد. و اینکه در ایران بیشتر پژوهش‌ها به رفتارهای شهروندی اجتماعی (اخلاقی) و زیست‌محیطی پرداخته‌اند. همچنین می‌توان گفت تقریباً تمام پژوهش‌ها به دوره 12 ساله مدرسه محدود می‌شوند و برای سال‌های پس از آن که تفکر منطقی و انتزاعی رشد یافته و استقلال تصمیم‌گیری و رفتار در افراد، افزایش یافته است، پژوهشی انجام نگرفته است. با توجه به اینکه غفلت از آموزش شهروندی، باعث فقر در هویت اجتماعی و مدنی شده و افراد را گرفتار نگرش‌های ضد اجتماعی، خلاف‌کاری، سرکشی و به دنبال آن آسیب‌های اجتماعی کرده، اعتبار سنجی بسته جامع آموزش شهروندی و مقایسه دو روش آموزش حضوری و مجازی آن بر رفتارهای سیاسی، مدنی و اجتماعی برای افراد بالای 18 سال که یکی از اهداف اصلی این پژوهش است، لازم و ضروری است و برای نخستین بار در ایران انجام می‌شود. یافته‌های این پژوهش به کاربرد این بسته آموزشی در دانشگاه‌ها و نیز مراکز آموزشی، فرهنگسراها، برای رشد نگرش‌ها و رفتارهای شهروندی مختلف افراد جامعه کمک کرده و در صورت مؤثر بودن می‌تواند، باعث کاهش رفتارهای نامناسب افراد و برخی مشکلات کنونی جامعه خواهد شد. با توجه به نکات مورد اشاره هدف این مقاله این بود که آیا آموزش بسته جامع آموزش شهروندی و به صورت حضوری و مجازی، بر رفتارهای سیاسی، مدنی، اجتماعی، دانشجویان اثربخش است؟

تفاوت‌های بارز روش حضوری مانند پویایی کلاس آموزش و امکانات پاسخگویی چهره‌به‌چهره (Paul and Jefferson, 2019)، نسبت به آموزش مجازی (Mansoori, Salarikohfini and Ghasemali, 2020)، انجام پژوهش‌های این‌چنینی را برای رسیدن به تجارب و استانداردهای لازم برای بسط و گسترش رویکردها و روش‌های اجرای آموزش شهروندی ضروری می‌سازد. در واقع چون در آموزش‌ها و مکاتبات مجازی و الکترونیکی، ممکن است نشانه‌های کلامی و غیرکلامی دریافت نشود (Paul and Jefferson, 2019)، لذا این نوع آموزش، نیازمند کارهای پژوهشی در راستای تصریح و بازشناسی استانداردهای علمی آموزش مجازی در مقایسه با آموزش حضوری برای کمک به افرادی است که ترجیح می‌دهند فراگیری را در یک موقعیت اجتماعی، حتی اگر به طور اتفاقی و غیرمستقیم، در تعامل‌های اجتماعی تجربه کنند (Mansoori et al., 2020). آموزش مجازی دارای مزایایی مانند آموزش به گروه‌های بزرگتر با هزینه کمتر (Sam, 2020)، بازتولید آسان و بدون محدودیت مکانی (Rad et al., 2022)، دسترسی فراگیرتر به آموزش و کلاس به ویژه برای افرادی که قبلاً در حاشیه بوده و تا پیش از این به برخی آموزش‌ها دسترسی نداشته‌اند (مانند افراد معلول یا روستاهای دور) (Sam, 2020) قابلیت انجام در زمان‌های کمبود نیروی انسانی (مربی یا آموزگار) بی‌نیازی از رفت و آمد به محیط آموزشی (Paul and Jefferson, 2019) و امکان توجه به مسائل ترفیکی و زیست‌محیطی که از شهروندان انتظار می‌رود رعایت کنند، نیز می‌باشد. این مزایا در موارد قابل توجهی می‌تواند آموزش مجازی را به آموزشی برتر تبدیل نماید. با وجود مزایای مورد اشاره، عواملی مانند نبود تجهیزات آموزش مجازی، مهارت نداشتن کاربران برای استفاده از فضای مجازی، عوامل مخدوش‌کننده در ارائه آموزش (مانند آلودگی صوتی و اختلال در تمرکز یادگیرنده، قطع یا سرعت کم اینترنت)، و نبود محیط آموزشی زنده برای فراگیران، که ممکن است اثربخشی این روش را کاهش دهند (Rad, Sadraabad, Nouraei, KHatony, 2022)، نباید

روش پژوهش

دارای هفت خرده مقیاس شامل برخورد با دیگران (8 گویه)، در نظر گرفتن دیگران (6 گویه)، برخورد با تفاوتها (3 گویه)، بیان دیدگاه (3 گویه)، سازگاری (4 گویه)، ارتباط مسئولانه (2 گویه) و مشارکت انتقادی (2 گویه)؛ بخش رفتارهای مرتبط با حوزه زیست محیطی و توسعه پایدار دارای چهار خرده مقیاس خرید و مصرف (8 گویه)، نگهداری (6 گویه)، آموزش و گفتگو (3 گویه) و تغذیه (2 گویه)؛ بخش رفتارهای مرتبط با رسانه دارای سه خرده مقیاس آگاهی از تأثیر بازنمایی (6 گویه)، ارزیابی انتقادی (4 گویه) و دانش مشارکت (3 گویه)؛ و بخش رفتارهای شهروندی دیجیتالی دارای چهار خرده مقیاس اخلاق و مسئولیتها (11 گویه)، مشارکت آنلاین (8 گویه)، سواد دیجیتال (2 گویه) و یادگیری (2 گویه) می باشد. آلفای کرانباخ برای هر بخش های یاد شده به ترتیب 0/862، 0/760، 0/603، 0/887، 0/714 و 0/853 گزارش شده است. روایی همگرایی آن با بررسی همبستگی بین بخش های این پرسشنامه و پرسشنامه شهروندی تابش و بعد انسانیت پرسشنامه فضایل اخلاقی و زورگویی دیجیتال بررسی شد که داده های قابل قبولی به دست آمد. در این پژوهش از بخش های سیاسی، مدنی و اجتماعی این پرسشنامه استفاده شد.

بسته آموزش جامع شهروندی توسط Irannezhad

و همکاران (2023) ساخته شد. این بسته از فنون آموزشی متمرکز بر شهروندی سیاسی، مدنی، اجتماعی (هر یک 10 درصد)، شهروندی توسعه پایدار (20 درصد)، زیست محیطی (10 درصد)، شهروندی دیجیتال (25 درصد) و شهروندی رسانه (15 درصد) تشکیل شده که در کل شامل 12 جلسه 90 دقیقه ای می باشد. سیاسی، مدنی و اجتماعی هر یک در 1/2 جلسه (برابر با 108 دقیقه) و به ترتیب دیگر بعدها در 2/4، 1/2، 2/5، 1/7 جلسه آموزش داده می شود. در این پژوهش، بخش مربوط به آموزش شهروندی سیاسی، مدنی و اجتماعی (324 دقیقه) آن به کار رفت. زمان پیش بینی شده برای آموزش های سیاسی، مدنی و اجتماعی، به همراه 50 دقیقه زمان گرفتن آزمون (پیش آزمون و پس آزمون)، 40 دقیقه معرفی دوره و بیان اهداف و قوانین شرکت در

این پژوهش از نوع نیمه آزمایشی با طرح چهار گروهی، شامل دو گروه آزمایش (شامل آموزش حضوری و مجازی) و دو گروه گواه (یکی برای آموزش حضوری و دیگری برای آموزش مجازی) و با طرح پیش آزمون، پس آزمون و پیگیری دو ماهه بود. جامعه آماری شامل دانشجویان شهر اصفهان در زمستان 1401 و بهار 1402 بود. روش انتخاب نمونه داوطلبانه با جایگزینی تصادفی بود (از میان افراد داوطلب شرکت در دوره ها به تصادف 100 نفر انتخاب شد و به صورت گزینش تصادفی در 4 گروه جایگزین شدند). با توجه به اینکه کفایت حجم نمونه در پژوهش های آزمایشی و با توجه به توصیه متون علمی و احتمال ریزش Gall و همکاران (2003) ست کم 15 تا 20 نفر برای هر گروه می باشد. برای هر گروه 25 نفر از بین داوطلبان دارای معیارهای ورود گزینش و به صورت تصادفی در 4 گروه جایگزین شدند. ملاک های ورود: اشتغال به تحصیل در دانشگاه، تمایل به مشارکت در پژوهش و نداشتن مشکلات و یا اختلال های روان شناختی حاد و مزمن (با اجرای آزمون سلامت روان مشخص شد) و معیارهای خروج: دو جلسه و بیشتر غیبت در جلسه های آموزش، شرکت همزمان در آموزش های مرتبط با حوزه شهروندی بود. سپس در گام یکم از همه دانشجویان پیش آزمون گرفته شد، سپس بخش مربوط به شهروندی سیاسی، مدنی و اجتماعی، بسته جامع آموزش شهروندی در 5 جلسه 90 دقیقه ای به صورت حضوری برای یک گروه و به صورت مجازی برای گروهی دیگر اجرا شد. در نشست پایانی پس آزمون برگزار و دوماه بعد، مرحله پیگیری اجرا شد.

ابزار پژوهش

پرسشنامه رفتارهای شهروندی، توسط Irannezhad و همکاران (2023) با 96 گویه در مقیاس 4 درجه ای لیکرت از (هرگز=1 تا همیشه=4) در 6 بخش ساخته شده است. بخش رفتارهای سیاسی این پرسشنامه دارای دو خرده-مقیاس شامل مشارکت سیاسی (4 گویه) و متقاعدسازی (2 گویه)؛ بخش رفتارهای مدنی (7 گویه)؛ رفتارهای اجتماعی

دوره آموزشی و 30 دقیقه جمع بندی نهایی آنچه در این دقیقه‌های را شامل شد.
دوره درباره آن صحبت شده در مجموع 5 جلسه 90

جدول 1. بخش مرتبط با آموزش ابعاد سیاسی، مدنی و اجتماعی، از بسته جامع آموزش شهروندی (Irannezhad, Mehdad & Golparvar, 2023)

شرح نشست	3	جلسه 1	جلسه 2	جلسه 3	جلسه 4
<p>(1) پس از پیش آزمون آشنایی اعضای گروه با یکدیگر و بیان قانون‌ها و اصول حاکم بر گروه و دوره</p> <p>(2) آشنایی با چهارچوب آموزش و شمار نشست‌های آموزشی</p> <p>(3) بیان اهمیت رازداری در ایجاد محیط امن برای گفتگوی آزاد و بیان باورها و ایده‌های شخصی و گرفتن تعهد رازداری از اعضا</p> <p>(4) شروع آموزش با تعریف شهروندی و آموزش بعد سیاسی</p> <p>✓ فن آموزشی حقوق، مسئولیت‌ها و قوانین (متقاعدسازی، رای دادن، شناخت ارتباط بین حق و مسئولیت و قانون)</p> <p>✓ فن آموزشی نقش قانون و پیروی از آن (هدف قانون و اهمیت رعایت قانون برای فرد و جامعه چیست)</p> <p>(5) پایان نشست و دادن تمرین در خانه</p>					
<p>(1) بررسی تکلیف واگذار شده هفته گذشته و بیان احساس و فکرها ایجاد شده در هنگام انجام تکلیف تکمیل آموزش بعد سیاسی آموزش شهروندی</p> <p>✓ فن آموزشی اهمیت مشارکت سیاسی</p> <p>(2) بیان تعریفی از بعد مدنی آموزش شهروندی و آماده‌سازی شرکت‌کنندگان برای ورود به آموزش این بعد</p> <p>(3) شروع آموزش بعد مدنی شهروندی</p> <p>✓ فن آموزشی پروژه برنامه‌ریزی (درک ساختارهای وابستگی متقابل در یک جامعه در طول دوره تغییر)</p> <p>✓ فن آموزشی رویکردی ساختاریافته برای حل تعارض (یادگیری تکنیک حل تعارض)</p> <p>(4) پایان نشست و دادن تمرین در خانه</p>					
<p>(1) خوش آمدگویی و دریافت بازخوردی از احساس و پیامد تمرین نشست گذشته</p> <p>(2) تکمیل آموزش بعد مدنی آموزش شهروندی</p> <p>✓ فن آموزشی بازی قایق (مفهوم ارزش‌ها و شناسایی پیش داورها)</p> <p>✓ فن آموزشی سیستم‌های ارزشی (ارزش‌های مختلف منبع احتمالی تعارض‌اند)</p> <p>(3) جمع‌بندی آموزش بعد شهروندی مدنی و تعریف بعد شهروندی اجتماعی</p> <p>(4) شروع آموزش بعد اجتماعی آموزش شهروندی</p> <p>✓ فن آموزشی بالن سواری (آموزش حقوق بشر و اهمیت آن در جامعه)</p> <p>✓ فن آموزشی درست و غلط (تشویق برای داشتن یک نگرش انتقادی)</p> <p>(5) پایان نشست و دادن تمرین در خانه</p>					
<p>(1) در مورد حقوق اجتماعی که کمبود آن را در زندگی خود حس کرده‌اند، و کلیشه‌های ذهنی که در رسانه‌ها یافته‌اند، گفتگوی کوتاهی انجام می‌شود.</p> <p>(2) تکمیل آموزش بعد اجتماعی شهروندی.</p> <p>✓ فن آموزشی اولین برداشت‌ها (آگاهی از تنوع برداشت‌ها، تمرین گوش دادن فعال و احترام به دیگران)</p> <p>✓ فن آموزشی پازل (تجربه رفتار ناعادلانه، اهمیت همبستگی و همکاری در غلبه بر بی‌عدالتی)</p> <p>(3) پایان نشست و دادن تمرین در خانه</p>					

- 1) آموزش بکارگیری رسانه و دنیای مجازی در انجام فعالیت‌های شهروندی
 2) جمع‌بندی و مرور آنچه در کل دوره آموزش داده شده است.
 3) پایان آموزش‌ها و انجام پس‌آزمون.

روش تجزیه و تحلیل

ویرایش 26 انجام شد.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش بر حسب موارد زیر رهنمودهای اخلاقی مربوط به انجام پژوهش و در رابطه با کسب رضایت آگاهانه و رازداری (بر طبق انجمن مشاوره (2005) و روان‌شناسی (2002) آمریکا) رعایت گردید. و کد اخلاق از کمیته اخلاق دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان به شماره: IR.IAU.KHUISF.REC.1401.303 دریافت شده است.

یافته‌ها

در جدول 2 توزیع فراوانی گروه‌های پژوهش در متغیرهای جمعیت‌شناختی ارائه شده است.

پس از گردآوری داده‌ها در سه مرحله پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری، تجزیه و تحلیل داده‌ها در دو بخش توصیفی و استنباطی، انجام شد. در سطح آمار توصیفی شاخص‌های گرایش مرکزی و پراکندگی (میانگین‌ها، انحراف معیار و خطای استاندارد) و در سطح آمار استنباطی نیز ابتدا با بررسی پیش‌فرض‌های لازم شامل نرمال بودن توزیع متغیرها، برابری واریانس‌های خطا و برقراری پیش‌فرض استقلال، از تحلیل واریانس اندازه-گیری مکرر، و برای تعیین تفاوت بین گروه‌ها و مقایسه دو به دو گروه‌ها، آزمون تعقیبی بونفرونی مورد استفاده قرار گرفت. این تحلیل‌ها با کمک نرم افزار SPSS

جدول 2: فراوانی و درصد فراوانی متغیرهای جمعیت‌شناختی گروه‌های پژوهش

متغیر و سطوح آن	آموزش حضوری فراوانی (%)	آموزش مجازی فراوانی (%)	کنترل حضوری فراوانی (%)	گروه مجازی فراوانی (%)	مقدار خی-دو (معناداری)
سن	14 (77/8)	18 (90)	16 (88/8)	19 (95)	4/303 (P=0/636)
24-18	1 (5/6)	0	1 (5/6)	0	
29-25	3 (16/7)	2 (10)	1 (5/6)	1 (5)	
30 و بالاتر	16 (88/9)	16 (80)	15 (83/3)	14 (70)	2/283 (P=0/516)
جنس	2 (11/1)	2 (10)	3 (16/7)	6 (30)	
زن	15 (83/3)	19 (95)	16 (88/9)	19 (95)	2/122 (P=0/547)
مرد	10 (55/6)	11 (55)	11 (61/1)	14 (70)	
وضعیت	8 (44/4)	9 (45)	7 (38/9)	6 (30)	1/196 (P=0/754)
متاهل	3 (16/7)	3 (15)	4 (22/2)	1 (5)	
تاهل	15 (83/3)	17 (85)	14 (77/8)	19 (95)	2/398 (P=0/494)
شاغل بودن	5 (27/8)	4 (20)	3 (16/7)	3 (15)	
بله	8 (44/4)	10 (50)	8 (44/4)	12 (60)	2/189 (P=0/902)
نه	5 (27/8)	6 (30)	7 (38/9)	5 (25)	
وضعیت اقتصادی					
ضعیف					
متوسط					
قوی					

چنان‌که در جدول 2 نمایان است، چنان‌که در ستون آخر جدول 2 دیده می‌شود، آزمون خی‌دو برای هیچ‌یک

داده‌های آزمون لوین (برابری واریانس گروه‌ها)، آزمون ام باکس مربوط به برابری ماتریس واریانس-کوواریانس و آزمون ماکنلی در حوزه برابری کرویت برای متغیرهای پژوهش و خرده‌مقیاس‌های آن‌ها ارائه شده است.

از متغیرها، معنادار نشد، که حاکی از آن است که، بین چهار گروه پژوهش در توزیع فراوانی متغیرهای جمعیت-شناختی افراد شرکت کننده در پژوهش تفاوت معناداری وجود ندارد ($P>0/005$). در جدول 3 داده‌های آزمون شاپیرو-ویلک (در مورد نرمال بودن توزیع متغیرها)،

جدول (3): داده‌های آزمون شاپیرو-ویلک، لوین، ام‌باکس و ماکنلی در متغیرهای پژوهش و خرده‌مقیاس‌های آن‌ها

مقیاس	آزمون شاپیرو-ویلک آماره معناداری	آزمون لوین		ام‌باکس (معناداری)	ماکنلی (معناداری)
		آماره	معناداری		
متقاعدسازی	پیش‌آزمون	0/514	0/000	67/738 (0/000)	0/712 (0/000)
	پس‌آزمون	0/870	0/000		
	پیگیری	0/870	0/000	0/936	0/140
مشارکت سیاسی	پیش‌آزمون	0/916	0/000	48/718 (0/000)	0/844 (0/002)
	پس‌آزمون	0/951	0/005		
	پیگیری	0/947	0/003	0/823	0/303
رکاب	پیش‌آزمون	0/920	0/000	40/479 (0/005)	0/834 (0/002)
	پس‌آزمون	0/964	0/031		
	پیگیری	0/964	0/028	0/682	0/860
شهروندی	پیش‌آزمون	0/940	0/001	99/001 (0/000)	0/948 (0/152)
	پس‌آزمون	0/943	0/002		
	پیگیری	0/955	0/008	0/918	0/168
مشارکت انتقادی	پیش‌آزمون	0/894	0/000	15/459 (0/290)	0/633 (0/000)
	پس‌آزمون	0/865	0/000		
	پیگیری	0/866	0/000	0/000	11/098
مستقلانه ارتباط	پیش‌آزمون	0/925	0/000	26/675 (0/135)	0/497 (0/000)
	پس‌آزمون	0/895	0/000		
	پیگیری	0/896	0/000	0/194	1/612
سازگاری	پیش‌آزمون	0/959	0/014	112/533 (0/000)	0/485 (0/000)
	پس‌آزمون	0/914	0/000		
	پیگیری	0/901	0/000	0/000	13/887
بن‌عقیده	پیش‌آزمون	0/889	0/000	153/147 (0/000)	0/407 (0/000)
	پس‌آزمون	0/858	0/000		
	پیگیری	0/902	0/000	0/000	11/932
تفاوت‌ها	پیش‌آزمون	0/893	0/000	57/591 (0/000)	0/779 (0/000)
	پس‌آزمون	0/942	0/002		
	پیگیری	0/877	0/000	0/003	5/094

0/607 (0/000)	86/524 (0/000)	0/809	0/322	0/000	0/902	پیش‌آزمون	تفاوت معنی‌دار
		0/823	1/881	0/001	0/933	پس‌آزمون	
		0/015	3/717	0/001	0/933	پیگیری	
0/342 (0/000)	111/911 (0/000)	0/523	0/755	0/000	0/864	پیش‌آزمون	تفاوت معنی‌دار
		0/002	5/559	0/000	0/871	پس‌آزمون	
		0/000	7/013	0/000	0/868	پیگیری	
0/533 (0/000)	104/357 (0/000)	0/335	1/149	0/000	0/929	پیش‌آزمون	تفاوت معنی‌دار
		0/000	8/431	0/000	0/930	پس‌آزمون	
		0/000	7/504	0/000	0/926	پیگیری	

چنان‌که در جدول 3 دیده می‌شود، در بخش خرده-مقیاس‌های متقاعدسازی سیاسی و مشارکت سیاسی، متغیر شهروندی سیاسی و متغیر شهروندی مدنی در هر سه مرحله آزمون، توزیع نرمال ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$) نبود، برابری واریانس خطا برای هر سه برقرار بود ($p > 0/05$). برابری ماتریس واریانس-کوواریانس (از راه آزمون ام‌باکس) برقرار نبود ($p < 0/05$). برای خرده‌مقیاس مشارکت انتقادی، سازگاری اجتماعی، بیان عقیده، برخورد با تفاوت‌ها، در نظر گرفتن دیگران و متغیر شهروندی اجتماعی معنادار بود ($p < 0/05$). به این معنا که پیش‌فرض کرویت برای این متغیر رعایت نشده است. در مواردی که فرض کرویت رعایت نمی‌شود می‌توان، آماره گرین‌هاوس-گیزر در جداول تحلیل نهایی را به کار برد. آزمون ماکلی برای متغیر شهروندی مدنی، معنادار نبود ($p > 0/05$). به این معنا که برای این متغیر پیش‌فرض کرویت برقرار بود. در جدول 4 میانگین و انحراف معیار مراحل پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری خرده‌مقیاس‌های شهروندی سیاسی در گروه‌های پژوهش ارائه شده است.

چنان‌که در جدول 3 دیده می‌شود، در بخش خرده-مقیاس‌های متقاعدسازی سیاسی و مشارکت سیاسی، متغیر شهروندی سیاسی و متغیر شهروندی مدنی در هر سه مرحله آزمون، توزیع نرمال ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$) نبود، برابری واریانس خطا برای هر سه برقرار بود ($p > 0/05$). برابری ماتریس واریانس-کوواریانس (از راه آزمون ام‌باکس) برقرار نبود ($p < 0/05$). برای خرده‌مقیاس مشارکت انتقادی، سازگاری اجتماعی، بیان عقیده، برخورد با دیگران و متغیر شهروندی اجتماعی در هر سه مرحله آزمون، توزیع نرمال ($p < 0/01$) نبوده، برابری واریانس خطا ($p > 0/05$)، تنها در مرحله پیش‌آزمون برقرار بود. برابری ماتریس واریانس-کوواریانس (از راه آزمون ام‌باکس) برقرار نبود ($p < 0/05$). داده‌ها در خرده‌مقیاس ارتباط مسئولانه در هر سه مرحله آزمون نرمال نبودند ($p < 0/05$). برابری واریانس خطا برای هر سه مرحله آزمون برقرار بود ($p > 0/05$)، برابری ماتریس واریانس-کوواریانس (از راه آزمون ام‌باکس) برقرار بود ($p > 0/05$). برای خرده‌مقیاس‌های برخورد با تفاوت‌ها و در نظر گرفتن دیگران در هر سه مرحله آزمون نرمال نبودند.

جدول (4): میانگین و انحراف معیار متغیرهای پژوهش و خرده‌مقیاس‌های آن‌ها در گروه‌های پژوهش در سه مرحله زمانی

متغیر	زمان	آموزش حضوری		آموزش مجازی		گواه مجازی	
		انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین
پیش-آزمون		1/096	2/444	1/099	2/550	1/0966	2/350

0/686	2/450	1/042	2/556	1/070	6/250	1/132	5/111	پس- آزمون	
0/887	2/550	0/922	2/556	0/946	6/500	0/907	5/333	پیگیری	
2/134	6/350	1/720	6/389	1/905	6/450	1/609	6/333	پیش- آزمون	مشارکت
1/959	6/450	1/688	6/444	1/735	8/200	2/287	7/056	پس- آزمون	
1/847	6/400	1/650	6/389	1/657	8/300	2/058	7/333	پیگیری	
2/430	8/700	2/007	8/833	2/224	9/000	2/415	8/778	پیش- آزمون	کل
2/337	8/900	2/029	9/000	2/0125	14/450	2/936	12/167	پس- آزمون	
2/259	8/950	1/830	8/944	1/881	14/800	2/401	12/667	پیگیری	
3/268	11/450	3/073	11/167	3/238	11/800	3/58	11/611	پیش- آزمون	شهروندی مدنی
2/605	11/450	2/455	11/167	3/407	15/650	3/451	12/500	پس- آزمون	
2/856	11/450	2/940	11/056	3/331	18/400	3/264	12/778	پیگیری	
1/196	5/200	1/098	5/167	1/070	5/250	1/150	5/167	پیش- آزمون	مشارکت انتقادی
1/020	5/250	0/924	5/167	0/308	7/900	1/138	6/667	پس- آزمون	
0/988	5/3500	1/074	5/278	0/308	7/900	1/149	6/556	پیگیری	
1/234	5/450	1/461	5/389	1/395	5/500	1/278	5/111	پیش- آزمون	ارتباط مسئولانه
0/944	5/450	1/029	5/333	0/801	7/300	0/647	7/222	پس- آزمون	
0/761	5/500	0/970	5/333	0/801	7/300	0/0/594	7/333	پیگیری	
2/174	11/900	1/904	11/722	2/200	12/000	2/130	11/778	پیش- آزمون	سازگاری
2/075	11/900	1/734	11/778	0/887	15/050	0/639	15/056	پس- آزمون	
1/599	11/850	1/955	11/944	0/912	14/900	0/998	14/944	پیگیری	
1/820	7/950	2/102	7/778	1/605	7/950	1/673	7/722	پیش- آزمون	بیان عقیده
1/744	7/900	1/744	7/722	0/308	11/900	1/132	9/889	پس- آزمون	

1/877	8/050	2/139	7/889	0/224	11/950	1/138	10/000	پیگیری	
1/663	8/650	1/708	8/722	1/683	9/100	1/883	8/611	پیش-آزمون	بر خورد تفاوت
1/348	8/650	1/406	8/722	0/821	11/400	1/183	10/889	پس-آزمون	
1/778	10/013	1/367	8/889	0/681	11/600	1/162	10/944	پیگیری	
2/536	20/700	2/920	20/944	2/705	20/500	2/203	20/500	پیش-آزمون	در نظر گرفتن
2/342	20/700	2/600	21/056	1/986	27/950	1/248	28/500	پس-آزمون	
2/250	20/700	3/139	19/833	2/224	28/000	1/110	28/944	پیگیری	
25/588	25/850	2/988	25/889	3/400	25/750	3/014	25/556	پیش-آزمون	بر خورد با دیگران
3/259	26/100	2/834	26/167	1/552	30/750	1/381	30/556	پس-آزمون	
3/395	26/050	3/001	26/222	1/234	30/950	1/500	30/389	پیگیری	
9/120	85/700	8/052	85/611	8/870	86/050	6/706	84/444	پیش-آزمون	شهروندی اجتماعی
8/376	85/950	7/312	85/944	4/327	112/250	3/078	108/78	پس-آزمون	
7/833	86/100	7/508	85/389	4/018	112/600	3/046	109/11	پیگیری	

چنان که در جدول 4 دیده می‌شود، در متغیرهای شهروندی سیاسی، مدنی و اجتماعی به طور کلی و خرد-مقیاس‌های آن‌ها، در گروه‌های آموزشی (حضوری و مجازی) نسبت به گروه گواه، تغییراتی در مرحله پس‌آزمون و پیگیری نسبت به مرحله پیش‌آزمون وجود داشت. داده‌های تحلیل واریانس اندازه‌های تکرار شده برای هر یک از آن‌ها در جدول 5 ارائه شده است.

جدول (5): داده‌های تحلیل واریانس اندازه‌گیری تکرار شده (مکرر) برای متغیرهای پژوهش و خرده‌مقیاس‌های آن‌ها

متغیر	منبع اثر	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	ضریب F	معناداری	مجذور سهمی اتا	توان آزمون
متغیرهای شهروندی سیاسی مقاومسازی	زمان	149/553	1/553	96/301	310/180	0/000	0/812	1/000
	درون-تعامل	136/803	4/659	29/363	94/578	0/000	0/798	1/000
	زمان×گروه	34/715	111/815	0/310	-	-	-	-
	خطا (زمان)	303/689	3	101/230	43/130	0/000	0/642	1/000
بین-گروهی	خطا	168/991	72	2/347	-	-	-	-

1/000	0/462	0/000	61/813	14/042	1/730	24/299	زمان	درون- گروهی	مشارکت سیاسی
1/000	0/495	0/000	23/537	5/347	5/191	27/758	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/227	124/591	28/304	خطا (زمان)	گروهی	
0/501	0/078	0/117	2/031	20/435	3	61/306	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	10/060	72	724/291	خطا	گروهی	
1/000	0/829	0/000	348/682	171/636	1/715	294/407	زمان	درون- گروهی	کل
1/000	0/823	0/000	111/844	55/054	5/146	283/304	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/492	123/501	60/793	خطا (زمان)	گروهی	
1/000	0/379	0/000	14/621	209/035	3	627/106	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	14/297	72	1029/363	خطا	گروهی	
1/000	0/648	0/000	132/506	70/714	2	141/429	زمان	درون- گروهی	شهروندی مدنی
1/000	0/796	0/000	93/835	50/076	6	459.300	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/534	144	76/848	خطا (زمان)	گروهی	
0/981	0/236	0/000	7/402	211/010	3	633/031	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	28/505	72	2052/385	خطا	گروهی	
1/000	0/675	0/000	149/382	39/011	1/463	57/063	زمان	درون- گروهی	مشارکت انتقادی
1/000	0/686	0/000	52/491	13/708	4/388	60/154	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/261	105/319	27/504	خطا (زمان)	گروهی	
1/000	0/409	0/000	16/595	42/616	3	127/848	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	2/568	72	0/184/902	خطا	گروهی	
1/000	0/468	0/000	63/415	36/825	1/330	48/987	زمان	درون- گروهی	ارتباط مسئولانه
1/000	0/478	0/000	21/994	12/772	3/991	50/969	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/581	95/778	55/619	خطا (زمان)	گروهی	
0/999	0/330	0/000	11/832	28/570	3	85/709	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	2/415	72	173/848	خطا	گروهی	
1/000	0/568	0/000	94/488	95/304	1/320	125/829	زمان	درون- گروهی	سازگاری اجتماعی
1/000	0/552	0/000	29/568	29/823	3/961	118/127	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	1/009	95/061	95/881	خطا (زمان)	گروهی	
0/999	0/325	0/000	11/544	84/286	3	252/859	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	7/301	72	525/685	خطا	گروهی	
1/000	0/676	0/000	150/083	98/696	1/255	123/896	زمان	درون- گروهی	بنیان عقیده
1/000	0/706	0/000	57/604	37/881	3/766	142/659	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/658	90/384	59/437	خطا (زمان)	گروهی	
1/000	0/375	0/000	14/404	98/798	3	296/394	گروه	بین- گروهی	
-	-	-	-	6/859	72	493/852	خطا	گروهی	
1/000	0/607	0/000	111/193	43/944	1/638	71/995	زمان	درون- گروهی	پر خورده با
1/000	0/598	0/000	35/633	14/082	4/915	69/215	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	0/395	117/961	46/619	خطا (زمان)	گروهی	

0/999	0/321	0/000	11/364	60/399	3	181/196	گروه	بین-	
-	-	-	-	5/315	72	381/681	خطا	گروهی	
1/000	0/795	0/000	278/587	508/721	1/436	730/588	زمان	درون-	در نظر گرفتن دیگران
1/000	0/817	0/000	107/188	195/734	4/308	843/296	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	1/826	103/401	188/819	خطا (زمان)		
1/000	0/595	0/000	35/288	489/164	3	1467/492	گروه	بین-	
-	-	-	-	13/862	72	998/065	خطا	گروهی	
1/000	0/713	0/000	179/025	291/301	1/206	351/300	زمان	درون-	برخورد با دیگران
1/000	0/670	0/000	48/708	79/256	3/618	286/741	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	1/627	86/830	141/285	خطا (زمان)		
0/989	0/252	0/000	8/100	167/068	3	501/203	گروه	بین-	
-	-	-	-	20/625	72	1485/020	خطا	گروهی	
1/000	0/903	0/000	669/525	6084/491	1/364	8296/389	زمان	درون-	شهروندی اجتماعی
1/000	0/901	0/000	218/762	1987/173	4/091	8128/715	زمان×گروه	گروهی	
-	-	-	-	9/084	98/174	891/785	خطا (زمان)		
1/000	0/626	0/000	40/187	5245/185	3	15735/554	گروه	بین-	
-	-	-	-	130/521	72	9397/498	خطا	گروهی	

تفاوت‌ها، در نظر گرفتن دیگران، برخورد با دیگران و شهروندی اجتماعی، در عامل گروه تفاوت معناداری ($p < 0/05$ یا $p < 0/01$) وجود دارد. به این معنی که تحلیل واریانس انجام شده تفاوت معناداری را بین گروه‌های آزمایش (دو گروه آموزشی) و گروه‌های گواه در خرده‌مقیاس متقاعدسازی نشان داده است. برای متقاعدسازی، در عامل گروه تفاوت معناداری ($p > 0/05$) وجود ندارد. به دلیل معنادار شدن تعامل زمان با گروه، در متغیرها و خرده-مقیاس‌های آن‌ها، برای بررسی احتمالی تفاوت دو به دو گروه‌های آزمایش و کنترل، آزمون تعقیبی بونفرونی انجام گرفت که در جدول 6 در سه مرحله پیش و پس‌آزمون و پیگیری ارائه شده است.

با توجه به رعایت شدن/نشدن پیش‌فرض کرویت (جدول 3)، چنان‌که در جدول 5 در بخش دیده‌می‌شود، در اثر درون‌گروهی، عامل‌های زمان و تعامل زمان و گروه برای متقاعدسازی، مشارکت سیاسی، متغیر شهروندی سیاسی؛ شهروندی مدنی؛ مشارکت انتقادی، ارتباط مسئولانه، سازگاری اجتماعی، بیان عقیده، برخورد با تفاوت‌ها، در نظر گرفتن دیگران، برخورد با دیگران و متغیر شهروندی اجتماعی؛ نشان می‌دهد که از نظر زمانی و تعامل زمان با گروه (چهار گروه پژوهش) تفاوت معناداری ($p < 0/01$) وجود دارد. همچنین در بخش اثر بین‌گروهی مشاهده می‌شود در خرده‌مقیاس متقاعدسازی، متغیر شهروندی سیاسی، شهروندی مدنی، مشارکت انتقادی، ارتباط مسئولانه، سازگاری اجتماعی، متغیر بیان عقیده، برخورد با

جدول (6): داده‌های آزمون تعقیبی بونفرونی برای مقایسه دو به دو گروه‌های پژوهش در متغیرهای پژوهش و خرده‌مقیاس آن

متغیر	ردیف	گروه مبنا	گروه مورد مقایسه	تفاوت میانگین‌ها	خطای استاندارد	معناداری
پیش‌آزمون	1	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	-1/644**	0/085	0/000

0/000	0/094	-1/788**	پیگیری	پیش‌آزمون	2	
0/035	0/055	-0/143*	پیگیری	پس‌آزمون	3	
0/040	0/287	-0/804*	آموزش مجازی	آموزش حضوری	4	متقاعدسازی
0/000	0/295	1/778**	گواه حضوری	آموزش حضوری	5	
0/000	0/280	2/650**	گواه مجازی	آموزش مجازی	6	
0/000	0/077	-0/657**	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	13	زمان
0/000	0/081	-0/725**	پیگیری	پیش‌آزمون	14	
0/692	0/056	-0/068	پیگیری	پس‌آزمون	15	
1/000	0/595	-0/743	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	مشارکت
1/000	0/610	0/500	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/205	0/579	1/250	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/111	-2/301**	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	13	زمان
0/000	0/120	-2/512**	پیگیری	پیش‌آزمون	14	
0/037	0/082	-0/211*	پیگیری	پس‌آزمون	15	
0/195	0/709	-11/546	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	کل سیاسی
0/015	0/728	2/278*	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/690	3/900**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/117	-1/185**	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	1	زمان
0/000	0/131	-1/914**	پیگیری	پیش‌آزمون	2	
0/000	0/108	-0/729**	پیگیری	پس‌آزمون	3	
0/023	1/001	-2/987*	آموزش مجازی	آموزش حضوری	4	مدنی
1/000	1/027	1/167	گواه حضوری	آموزش حضوری	5	
0/001	0/975	3/833**	گواه مجازی	آموزش مجازی	6	
0/001	1/001	4/154**	گواه حضوری	آموزش مجازی	7	
1/000	1/001	0/846	گواه مجازی	آموزش حضوری	8	
0/000	0/077	-1/050**	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	1	زمان
0/000	0/085	-1/075**	پیگیری	پیش‌آزمون	2	
1/000	0/046	-0/025	پیگیری	پس‌آزمون	3	
0/026	0/301	-0/887*	آموزش مجازی	آموزش حضوری	4	مشارکت انتقادی
0/022	0/308	0/926*	گواه حضوری	آموزش حضوری	5	
0/000	0/293	1/750**	گواه مجازی	آموزش مجازی	6	
0/000	0/107	-0/964**	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	13	زمان
0/000	0/126	-1/004**	پیگیری	پیش‌آزمون	14	
1/000	0/059	-0/040	پیگیری	پس‌آزمون	15	
1/000	0/291	-0/144	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	ارتباط مؤالنه
0/001	0/299	1/204**	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/284	1/233**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	

0/000	0/149	-1/596**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/159	-1/560**	پیگیری	پیش آزمون	14	
1/000	0/071	0/036	پیگیری	پس آزمون	15	
1/000	0/507	-0/057	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	سازگاری اجتماعی
0/001	0/520	2/111**	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/493	2/100**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/113	-1/503**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/131	-1/622**	پیگیری	پیش آزمون	14	
0/088	0/054	-0/119	پیگیری	پس آزمون	15	
0/035	0/491	-1/396*	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	بازن عقیده
0/040	0/504	1/407*	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/478	2/633**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/097	-1/144**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/107	-1/238**	پیگیری	پیش آزمون	14	
0/535	0/068	-0/093	پیگیری	پس آزمون	15	
1/000	0/432	-0/552	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	تفاوت برخورد با
0/017	0/444	1/370*	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/421	2/067**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/123	-3/890**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/229	-3/708**	پیگیری	پیش آزمون	14	
1/000	0/190	0/182	پیگیری	پس آزمون	15	
1/000	0/698	0/498	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	در نظر گرفتن
0/000	0/717	5/370**	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	0/680	4/783**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/184	-2/632**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/197	-2/642**	پیگیری	پیش آزمون	14	
1/000	0/071	-0/010	پیگیری	پس آزمون	15	
1/000	0/852	-0/317	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	دیگران برخورد با
0/015	0/874	2/741*	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/002	0/829	3/150**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	
0/000	0/433	-12/779**	پس آزمون	پیش آزمون	13	زبان
0/000	0/496	-12/849**	پیگیری	پیش آزمون	14	
1/000	0/239	-0/069	پیگیری	پس آزمون	15	
1/000	2/143	-2/856	آموزش مجازی	آموزش حضوری	16	شهروندی اجتماعی
0/000	2/199	15/130**	گواه حضوری	آموزش حضوری	17	
0/000	2/086	17/717**	گواه مجازی	آموزش مجازی	18	

بین هر سه مرحله آزمون، تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$). در خرده‌مقیاس مشارکت سیاسی، مشارکت انتقادی، ارتباط مسؤانه، سازگاری اجتماعی، بیان عقیده، برخورد با تفاوت‌ها، در نظر گرفتن دیگران، برخورد با دیگران و متغیر شهروندی اجتماعی بین پیش‌آزمون و پس‌آزمون و بین پیش‌آزمون و پیگیری تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0/01$), اما بین پس‌آزمون و پیگیری تفاوت معناداری وجود ندارد ($p > 0/05$). همچنین در مقایسه گروه‌های پژوهش، در خرده‌مقیاس متقاعدسازی، مشارکت انتقادی و بیان عقیده تفاوت بین دو گروه آموزشی و بین گروه‌های آموزشی با گروه کنترل مربوط به آن، تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$). همچنین برای ارتباط مسؤانه، سازگاری اجتماعی، برخورد با تفاوت‌ها، در نظر گرفتن دیگران، برخورد با دیگران و متغیر شهروندی اجتماعی، بین دو گروه آموزشی، تفاوت معناداری وجود ندارد ($p > 0/05$). اما تفاوت گروه‌های آموزشی و گروه گواه مربوط به آن معنادار است ($p < 0/05$). در خرده‌مقیاس مشارکت سیاسی بین هیچ‌دو گروهی تفاوت معناداری وجود نداشت ($p > 0/05$) که به این معناست که با وجود تغییر در نمره‌ها، این میزان تغییر برای به اندازه کافی بزرگ نبوده که بتوان آموزش را اثربخش دانست. در متغیر شهروندی سیاسی و مدنی بین آموزش حضوری و آموزش مجازی و گروه‌های گواه مربوط به آن‌ها تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0/01$ یا $p < 0/05$).

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های ارائه شده در جدول 6 و همسو با یافته‌های پژوهش مبنی بر اثربخشی آموزش برای افزایش رفتار سیاسی (در کل و متقاعدسازی)، یافته‌های پژوهش Pontes و همکاران (2019) است که آموزش رسمی مسائل شهروندی به طور مثبت با مشارکت سیاسی مرتبط بود. همچنین پژوهش آن‌ها نشان داد که 66٪ از جوانان در صورت امکان رای دادن به صورت آنلاین، به احتمال بیشتری رای خواهند داد. اما اینکه چرا در این پژوهش مشارکت سیاسی نه در آموزش حضوری و نه مجازی،

افزایش معناداری نشان نداد، می‌تواند به این سبب باشد که در دوره انجام پژوهش فعالیت سیاسی برجسته‌ای مانند فرصت شرکت در انتخابات یا مشارکت در حمایت از حزب سیاسی خاص، ایجاد نشد، و ابزار به کار رفته در پژوهش بر رفتار تاکید داشته و نگرش یا تمایل به رفتار را نسنجیده است. اما از آنجا که رسانه‌های اجتماعی به عنوان ابزاری برای کنش و بیان عمل کرده، امکان ایجاد و انتشار آسان محتوای سیاسی فردی را فراهم می‌کنند، که از راه آن، شهروندان دلایل خود را برای مشارکت (یا مخالف) در جنبش‌های مدنی و سیاسی بیان می‌کنند، که حتی ممکن است آشکارا سیاسی نبوده و پیام‌های نمادین متمرکز بر هویت یا سرگرمی باشند که به سرعت و به راحتی در شبکه‌های اجتماعی آنلاین پخش شوند، و فرصت‌های جدیدی برای بحث و گفتگو ایجاد کنند، که ممکن است به نوبه خود منجر به پیامدهای رفتاری خاصی شوند. یافته‌های این پژوهش تفاوت معناداری بین آموزش حضوری و مجازی در مؤلفه متقاعدسازی نشان داد. فعالیت‌های متقاعدسازی در شیوه آموزش مجازی نسبت به آموزش حضوری افزایش معناداری داشت. این تفاوت معنادار می‌تواند به این سبب باشد که در آموزش مجازی همزمان با آموزش، لینک ارتباطی با ارگان‌های مطرح در اختیار افراد قرار گرفت و از آنها خواسته شد به شبکه اجتماعی این ارگان‌ها بپیوندند و درمورد یکی از مطالب عنوان شده آن اظهار نظری انجام دهند. ممکن است تجربه حضور و بحث و تبادل نظر در آنها اشتیاقی ایجاد کرده باشد، که در آموزش حضوری به این دلیل که بسیاری افراد به نت در زمان تشکیل کلاس دسترسی نداشتند و پس از کلاس برای انجام تکلیف اهمال کرده باشند به این نتیجه نینجامیده باشد. تعامل معنادار سیاستمداران با نوجوانان در ارتباطات هم‌تا به هم‌تا، اعتماد نوجوانان را به گرفتن پاسخ از سیاستمداران و انگیزه آنها برای ابراز شهروندی را افزایش می‌دهد. متقاعد کردن دیگران برای رای دادن به فردی یا طرفداری از سیاستی به آسانی با زدن دکمه پسندیدم اجرایی می‌شود که نسبت به انجام این کار در دنیای واقعی بسیار آسان‌تر است.

در متغیر شهروندی مدنی نیز بین آموزش حضوری و

در این پژوهش در کل به جز در بعد مدنی و مؤلفه‌های مشارکت انتقادی، بیان عقیده و متقاعدسازی، تفاوت معناداری بین نتایج آموزش مجازی و حضوری برای بهبود رفتارهای شهروندی وجود نداشت. از آنجایی که آموزش شهروندی بیشتر ارائه دانش به صورت نگاه سیستمی و انتقادی به مسائل، آگاهی از چپستی یا چگونگی انجام و دانش درباره آثار فعالیت‌های گوناگون یا انتخاب‌های متفاوت چه در دنیای واقعی، چه مجازی است، به نظر می‌رسد می‌توان به صورت حضوری یا مجازی این دانش را در حدی افزایش داد که شهروندان آگاهانه در مسائل و مشکلات جامعه خود را سهمیم دانسته به فعالیت روی آورند.

در این پژوهش اجرا و پیگیری در کل حدود 5 ماه زمان صرف شد، که در این بازه زمانی هیچ رویداد شاخص سیاسی رخ نداد که بتوان میزان مشارکت فعال شرکت کنندگان در چنین رفتارهایی مانند شرکت در احزاب سیاسی، متقاعد کردن برای پیوستن به طرفداران یک سیاستمدار یا کاندید نمایندگی و ... را آزمود. اجرای این پژوهش در جامعه دانشجویی محدودیت دیگری است که باید مد نظر قرار گیرد و در پژوهش‌های آینده دیگر اقشار برای آموزش شهروندی مورد توجه قرار گیرند و بازه زمانی پژوهش طولانی‌تر و در صورت امکان به صورت پژوهش طولی باشد.

منابع

- Ahmadi, M., Porahmad, A., Hatami nezhad, H. (2014). Analysis of the Impact of Citizenship Awareness in Accountability and Performance of Aestheticization Organization for Improving Urban Landscape. Case Study: Zone6th of Tehran. *Geographical Planning of Space Quarterly Journal*, 3(10), 1-22. (Persian). https://gps.gu.ac.ir/article_7381.html?lang=en
- Albanesi, C., Prati, G., Guarino, G. and Cicognani, C., Prati, G., Guarino, G. and Cicognani, E. (2023). School Citizenship Education Through YPAR: What Works? A Mixed-Methods Study in Italy. *Journal of Adolescent Research*, 38(1): 143-177. DOI: 10.1177/07435584211035564.
- Al-Qatawneh, S.S., Alsalhi, N.R., Eltahir, E.

مجازی تفاوت معناداری دیده شد. هر چند هر دو آموزش اثربخش بود، افزایش رفتارهای مدنی در آموزش مجازی افزایش چشمگیرتری داشت. یافته‌های این پژوهش همسو با پژوهش Albanesi و همکاران (2023) بودند. به نظر می‌رسد در آموزش به شیوه مجازی، هم‌اکنون از صحبت و آموزش تنها، وارد مرحله عمل و استفاده از امکانات و ارتباطها شده‌اند. همچنین با عضویت و پیوستن به گروه‌ها به صورت مجازی، افراد در ارتباطی پیوسته، با دیگران برقرار می‌گردد که باعث تشویق و هم‌رنگی در فعالیت‌ها و عضویت‌های بیشتر و حتی هواداری بیشتر می‌شود که با کارهایی ساده همچون پسندیدن یک پست انجام می‌شود. زدن دکمه پسندیدم فرد را در معرض دید هزاران نفر قرار می‌دهد که می‌تواند یک تقویت برای رفتار محسوب شود. در نتیجه اگر در دنیای واقعی رفتارهای آنی، به سردی گرایش می‌یابد در دنیای مجازی با دیده شدن و تشویق دیگران و همچنین دسترسی آسان و کم‌هزینه (زمان و دسترسی)، ادامه و حتی افزایش می‌یابند.

در بعد شهروندی اجتماعی به طور کلی در همه ابعاد آموزش‌ها به هر دو صورت اثر بخش بودند، اما در مؤلفه‌های بیان عقیده و مشارکت انتقادی، آموزش به صورت مجازی افزایش چشم‌گیرتری داشته و تفاوت معناداری با آموزش به صورت حضوری داشت، که با یافته‌های پژوهش Siregar & Kemala (2023) همسو می‌باشد. در مورد علت این موضوع می‌توان گفت، با توجه به اینکه در تعامل رو در رو افراد تلاش می‌کنند از اختلاف نظر دوری کنند و آشکارا مخالفت خود را بیان نکنند، در دنیای آنلاین محدودیت‌های اجتماعی برای اختلاف نظر رو در رو وجود ندارد. همچنین به دلیل امکان پنهان کردن هویت برای عموم، افراد راحت‌تر عقاید خود را ابراز و با دیگران مخالفت می‌کنند. تجربه بیان عقیده و ابراز مخالفت، اعتماد به نفسی در فرد ایجاد می‌کند که باعث ادامه رفتار می‌شود و این فعالیت در آموزش آنلاین به دلیل دسترسی به نت همزمان با آموزش انجام و تجربه شد. مداخله انجام شده در پژوهش Albanesi و همکاران (2023) نیز باعث افزایش مشارکت و بهبود روابط با دیگران، تفکر انتقادی و افزایش در رفتارهای مسئولانه شد.

- science education. *Cult Stud of Sci Educ*. <https://doi.org/10.1007/s11422-022-10140-5>
- Granados-Sánchez, J. (2023). Sustainable Global Citizenship: A Critical Realist Approach. *Social Sciences* 12: 171. <https://doi.org/10.3390/socsci12030171>
- Irannezhad, E., Mehdad, A., & Golparvar, M. (2023). Construction and Validation of Citizenship Behavior Questionnaire for Students. *Strategic Research on Social Problems in Iran*, 12(1), 67-90. doi: 10.22108/srsp.2023.137899.1909. (Persian)
- Irannezhad, E., mehdad, A., & golparvar, M. (2023). Developing a Comprehensive Package of Citizenship Education based on the New Dimensions of this Phenomenon: A Qualitative Study. *Social Psychology Research*, 13(51), 1-18. doi:10.22034/spr.2024.392089.1827. (Persian)
- Kazemi, A. & HasaniBagheri, M. (2022). Investigating the Relationship between Awareness of Citizenship Right and Citizenship Culture among the Students of Sirjan Branch of Islamic Azad University. *Recent Developments in public law*, 1(1), 72-55.
- Mansoori, S., Salarikohfini, Z., and Ghasemali, M. (2020). A Comprison Between the Effectiveness of E-learning and Blended Learning in Industrial Training. *Interdiscip J Virtual Learn Med Sci*, 11(1): 46-53.
- Marquart, F., Ohme, J., and Möller, J. (2020). Following Politicians on Socialmedia: Effects for Political Information, Peer Communication, and Youth Engagement. *Media and Communication*, 8(2): 197-207.
- Mühleck, K., & Hadjar, A. (2023). Higher education and active citizenship in five European countries: How institutions, fields of study and types of degree shape the political participation of graduates. *Research in Comparative and International Education*, 18(1), 32-54. <https://doi.org/10.1177/17454999231157160>
- Paul, J., and Jefferson, F. (2019). A Comparative (2019). The Citizenship Values included in intermediate stage Arabic-language textbook and teachers' awareness of them in the UAE: A case study. *Heliyon* 5: 1-11.
- Al-Sabeelah, M. A., Alraggad, E.A. F., & Abou-Ameerh A. O. (2015). The Dimensions of the Citizenship Concept among The Jordanian University Students. *International Education Studies*, 8(8): 87-102.
- Arayesh, M. & Taghi Sheikhi, M. (2020). The Relationship between Citizenship Education and Sustainable Urban Development (Case Study: Ardabil City). *Urban sociological studies*, 10(34), 33-60. https://urb.dehaghan.iau.ir/article_674868.html?lang=en.
- Bahrani, V., Tag, A., Amiri, H. (2016). The Analysis of the Effective Factors on Citizenship Knowledge Among Students (Case Study: City of Poldokhtar). *Social Development & Welfare Planning*, 8(31), 81-116. <https://doi.org/10.22054/qjisd.2017.8250>
- Bonnesen, L. (2020). Children's lived citizenship learning processes: Impact of a voluntary approach. *Children and Youth Services Review*, 110, 1-11.
- Brett, P. (2017). *Making Connections Between Civics and Citizenship and Education for Sustainability*. In book: Peterson, A., and Tudball, L. (Eds). *Civics and Citizenship Education in Australia: Challenges, Practices and International Perspectives*, Chp: 10, pp.165-185. Publisher: Bloomsbury Publishing: Sydney. Retrieved from: 10.5040/9781474248228.ch-011.
- Gall, M. D., Borg, W. R., & Gall, J. P. (2003). 'Educational Research: An Introduction'. (7th ed.). New York: Longman, Inc.
- Choi, M., Glassman, M., Cristol, D. (2017). What is means to be a citizen in the internet age: Development of a reliable and valid digital citizenship scale. *Computers & Education*. 107: 100-112.
- Gisewhite, R.A. (2023). A whale of a time: engaging in a war of values for youth activism in

- Discourse in Online Political Talk. *Communication Research*, 49(3), 399-425. <https://doi.org/10.1177/0093650220921314>
- Salimi, J. (2020). A Study of "Citizenship Education" on the Curriculum: Research Synthesis of the Relative Studies in two Recent Decades. *Jcr. Shirazu*, 9(2), 255-287. https://jcr.shirazu.ac.ir/article_5535.html
- Sam, A. (August, 2020). What Is a Virtual Classroom and Why Is It the Future of Online Learning? Retrieved from: <https://elearningindustry.com/virtual-classroom-why-future-online-learning>.
- Siregar, H. & Kemala, D. V. (2023). Citizenship Education as Legal Education in Schools. *EDUCTUM: Journal Research*, 2(1): 30-34.
- Telešienė, A., Pauw, B. J., Goldman, D. and Hansmann, R. (2021). Evaluating an Educational Intervention Designed to Foster Environmental Citizenship among Undergraduate University Students. *Sustainability* 13(15): 8219. <https://doi.org/10.3390/su13158219>
- Analysis of Student Performance in an Online vs. Face-to-Face Environmental Science Course from 2009 to 2016. *Comput. Sci.*, 1:7-16.
- Petrakaki, D., Hilberg, E. and Waring, J. (2021). The Cultivation of Digital Health Citizenship. *Social Science & Medicine*, 270: 1-8.
- Pontes, I. A., Henn, M., and Griffiths, D. M. (2019). Youth political (dis)engagement and the need for citizenship education: Encouraging young people's civic and political participation through the curriculum. *Education, Citizenship and Social Justice*, 14(1): 3-21.
- Qian, J. (2020). *Urban citizenship*. International Encyclopedia of Human Geography, 2nd ed. 14: 33-37.
- Rad, F. R., Sadrabad, Z. A., Nouraei, R., KHatony, A., Bashiri, H., Bozorgomid, A., and Rezaeian, Sh. (2022). On the quality of healthcare services provided by kermanshah pre-hospital emergency staff (EMS): randomized educational intervention trail. *BMC Medical Education*, 22: 203-210.
- Rossini, P. (2022). Beyond Incivility: Understanding Patterns of Uncivil and Intolerant